

עמית קמה וענת פירסט, על ההדרה: ייצוגים תקשורתיים של "אחרים".
תל אביב: רסלינג, 2015. 263 עמ'.

עינת לחובר

הדיון בייצוג התקשורתי של "אחרים" הוא נושא מרכזי וחשוב במחקר התקשורת הבין-לאומי העכשווי, והוא משוקע בתאוריה של לימודי התקשורת. לצד זאת, לנושא יש זיקה עמוקה לתחומי מחקר משיקים נוספים: לימודי תרבות, סוציולוגיה, קולנוע, ספרות, לימודי מגדר ועוד. ואכן, ספרם של עמית קמה וענת פירסט מצליח להציג את ההקשר התאורטי המגוון של סוגיית ההדרה של מיעוטים חברתיים בתקשורת מתוך תנועה משכנעת וזורמת בתוך מרחב אינטר-דיסציפלינרי מרשים בהיקפו ובשאיפותיו. אף על פי שמחקר הייצוגים בתחום התקשורת מפותח בארץ זה כשלושה עשורים ויותר, אף כי לא בכל ההקשרים במידה מספקת, לא נכתב עד כה חיבור אינטגרטיבי מקיף בעברית, והספר הוא חלוץ בתחום. לפיכך, אין זה מפתיע שעל אף הזמן הקצר שחלף מאז פרסומו של הספר הוא כבר פריט ביבליוגרפי מרכזי בקורסים בלימודי תקשורת, והוא משמש אבן דרך לכותבים רבים בתחום.

השער הראשון של הספר מניח את היסודות התאורטיים הרחבים של תהליכי ייצוג והדרה ומתמקד בתהליכי ייצוג של מיעוטים חברתיים. השער השני מחולק לארבעה פרקים, וכל פרק מתייחד לקבוצה אחרת של מיעוט חברתי: נשים, לסביות והומואים, נכים וזקנים. אמנם החלוקה על-פי המשתנה החברתי-דמוגרפי המרכזי – מגדר, נטייה מינית, בריאות וגיל – מטשטשת את קיומה של הצטלבות של זהויות (intersectionality) ואת הדינמיות של כל אחד מן המשתנים, אולם היא משקפת נאמנה את תמונת המחקר הקיימת בישראל ובעולם.

שתי הקבוצות החברתיות הראשונות שהספר עוסק בהן – נשים ולסביות והומואים – נדונות בהרחבה יחסית במחקר הישראלי, שתי הקבוצות האחרונות – נכים וזקנים – כמעט לא זכו לתשומת לב במחקר המקומי. הכותבים מגדירים את גבולות הדיון של

* ד"ר עינת לחובר, המחלקה לתקשורת, מכללת ספיר.
דואר אלקטרוני: einatl@mail.sapir.ac.il

הספר ומצביעים על כך ששתי קבוצות מיעוט חברתיות מרכזיות – ערבים ויוצאי חר העמים – לא יידונו בספר, מאחר שבעניינין דווקא יש מחקר רב יחסית. נימוק זה אינו מסביר את התמונה כולה, שכן גם בנוגע לנשים יש מחקר רב יחסית. להערכת, הסיבה להדרה מודעת זו היא העובדה שהמחקר הנוגע לשתי קבוצות אלו ממוקם במידה רבה בהקשר התרבותי המקומי ופחות בהקשר הגלובלי, והמחברים ביקשו, בצדק, ליצור זיקה בין הדיון התאורטי והאמפירי העולמי לבין הדיון המקומי. באופן לא מפתיע הספר גם אינו דן ב"אחרים" המזרחים. דומה שקבוצה זו היא המודרת ביותר במחקרים העוסקים בייצוג ה"אחרים" בתקשורת.¹ האם לקונה מחקרית זו קשורה רק במורכבותן של ההגדרות החברתיות של מזרחים ובאתגרים של היישום האופרציונלי של הגדרות אלו במחקרי ייצוג, או שהיא קשורה גם בהטיות אידאולוגיות של קהילת המחקר?

המבנה של פרקי השער השני של הספר משקף את התפיסה התאורטית של המחברים כי התקשורת היא מנגנון אחד מני רבים בתהליכים תרבותיים מורכבים של ייצור משמעות במציאות הסמלית ובמציאות החברתית. הפרקים העוסקים בלסביות והומואים, בנכים ובוקנים (אבל לא כך הפרק העוסק בנשים) פותחים בהצגת המציאות החברתית המפלה של כל אחת מן הקבוצות ומבקשים להציג את האופן שבו התקשורת מחזקת ומשעתקת את המציאות החברתית. אחד האתגרים שהספר מציב בפני חוקרי ייצוגים של "אחרים" הוא קריאתו לבחינה מעמיקה של תהליכי ההזנה בין המציאות הסמלית לבין המציאות החברתית.

הספר סוקר את ייצוג הקבוצות האחרות באמצעי התקשורת השונים, אך מדגיש את הייצוג במדיום הטלוויזיוני בשל מרכזיותו במרחב הציבורי. הספר מתבסס על המחקרים המוקדמים שהתמקדו בסוגת הפרסומת, ועל מחקרי המשך שבחנו את הסוגה החדשותית ואת התרבות הפופולרית. ואכן, מרבית המחקר הקיים בעולם ובישראל עדיין מתמקד בטלוויזיה, אך הכניסה הדרמטית של מדיום חדש – האינטרנט – מחייבת אותנו לבחון אם מתרחשים שינויים באופני הייצוג של קבוצות של "אחרים" במדיום זה ובמידה אחרים, המושפעים מן התמורות שחולל האינטרנט באקולוגיה התקשורתית. פרקי השונים של הספר מדגימים את מורכבות היחסים בין הדרה כמותית (תת-ייצוג) לבין הדרה איכותנית (ייצוג סטראוטיפי). למשל, בכל הנוגע לזקנים, המחברים מציגים כיצד ההדרה הכמותית וההדרה האיכותנית פועלות במובהק בצוותא. בכל הנוגע ליחס להומואים בעידן הנוכחי, קמה ופירסט טוענים שההדרה הכמותית אינה בולטת, אבל ההדרה האיכותנית עודנה מרכזית. כך או אחרת, כל אחד מן הפרקים מבקש להדגים את הדינמיות של תהליכי הייצוג לאורך השנים ועל-פי נסיבות הזמן והמקום. מורכבות זו בולטת בפרק על ייצוג נשים שדן בהתפתחות של ייצוגי נשים על פני תקופות שונות של המאבק הפמיניסטי (שנות ה-60, שנות ה-80 ושנות האלפיים) וכן על רקע זרמים פמיניסטיים משתנים (ליברלי, רדיקלי ופוסט-פמיניסטי).

1 מחקרים אחרים מתייחסים לייצוג המזרחים בתקשורת הישראלית, למשל בפרסומת (למיש, 2000) ובחדשות (אברהם, 2001; אברהם, פירסט ואלפנט-לפלר, 2004).

חלוקתו של הספר לשני שערים – המבט התאורטי הכללי והמבט האמפירי ההתפתחותי – משרתת את מטרתו. אף על פי שכל שער עומד בפני עצמו, נרקמת ביניהם אינטגרציה מלאה במושגים התאורטיים, בגישה המחקרית ובטיב הדוגמאות, באופן היוצר טענה מגובשת ומהודקת. השילוב של מבנה ריבודי ושל עצמאותו של כל פרק ותת־פרק מאפשר לקוראים לקרוא אותו גם קריאה לא לינארית וממוקדת מטרה. גם הכותרות של הפרקים ותת־הפרקים מגדירות היטב את נושאייהם ומאפשרות לקוראים לנווט את דרכם ביצילות בתוך הספר.

הספר מציג יריעה רחבה ומגוונת של תאוריות והגות ומצליח לארוג אותן באופן מדויק והדוק. בנוגע לכל המושגים האנליטיים המרכזיים, מובאות בפני הקוראים כמה נקודות מבט תאורטיות – משלמות או סותרות – לצד דיון ביקורתי מעמיק. זאת ועוד, הכותבים מאמצים גישה תאורטית עקיבה ומנומקת המלווה את הספר גם לאורך השער השני. נוסף על הדיון התאורטי, הספר עשיר בדוגמאות קונקרטיות המצליחות להמחיש רעיונות מורכבים ומופשטים. הדוגמאות שאובות ממצאות עדכנית ומבוססות הן על עולם תוכן גלובלי והן על עולם תוכן ישראלי באופן המאפשר לקוראות המקומיות להבין את ההמחשות הללו ולהזדהות אִתן על נקלה. ריבוי הדוגמאות חושף בבירור את עבודת הגמלים העומדת מאחורי הספר: קריאה של חומרים מרובים המצטרפים יחדיו לתמונה מורכבת ועשירה בפרטים. ההתבססות על שפע מקורות תאורטיים ואמפיריים, ובייחוד המיפוי היסודי של מקורות עדכניים בעברית, תורמים לכך שהספר הוא מקור שימושי לקוראים הישראלים.

מְעַבֵּר לתרומתו העיונית של הספר אני סבורה שטמונה בו תרומה ציבורית הנובעת מן העמדה האתית שהוא מציג בנוגע למשמעויות של כינון ה"אחר" בחברה, ובחברה הישראלית בפרט, וגם בנוגע לזהות של קבוצת ה"אנחנו". המחברים מגדירים את תפיסתם האידיאולוגית כבר בפסקה הראשונה של הספר. קמה ופירסט ממקמים את הדיון בייצוג בתקשורת ההמונים בחלום הדמוקרטי ומייחסים לתקשורת תפקיד מרכזי בעיצוב תפיסתם של האזרחים בכל הנוגע לתהליכים פוליטיים, כלכליים וחברתיים ולמאבק המתמיד לדמוקרטיזציה. אפשר אפוא לומר שגישתם אינה רק אינטלקטואלית ואקדמית, כי אם גם אזרחית ופוליטית. קמה ופירסט מצהירים בגלוי על עמדתם, והיא נוכחת לאורך כל הספר. למשל, הפרק על ייצוג הנכים נחתם בקריאה ישירה ולא מהוססת של המחברים לשינוי חברתי המהדהדת בין השורות של הספר כולו: "השאיפה היא לעודד פרקטיקות של הכלה ושל שוויון שיאפשרו את מימושה של ההבטחה הטמונה בסדר החברתי הדמוקרטי. התקשורת יכולה ליטול חלק בפעילות מבורכת זו אם תציג את הדימוי של הנכה כעולה בקנה אחד עם החיים ה'נורמליים'" (עמ' 216).

הספר מרתק ונקרא בעניין רב. הוא כתוב בשפה בהירה וקולחת שאיננה עמוסה מדי בעגה מחקרית נפוצה, ויש בו אף מידה של יצירתיות לשונית, החל משמו "על ההדרה" וכלה בלשונם של הפרקים השונים.

מקורות

אברהם, א' (2001). ישראל הסמויה מעיני התקשורת: הקיבוצים, ההתנחלויות, ערי הפיתוח והיישובים הערביים בעיתונות. ירושלים: אקדמון.

אברהם, א', פירסט, ע' ואלפנט-לפטר, נ' (2004). הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא: מגוון תרבותי בשידורי ערוצי הטלוויזיה המסחריים בישראל. ירושלים: הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו.

למיש, ד' (2000). אם אתה לא שם אתה לא קיים: הפרסומת כאשנב הצצה לחברה הישראלית. בתוך ח' הרצוג (עורכת), חברה במראה (עמ' 539-599). תל אביב: רמות.